

ANDRZEJ TCHORZEWSKI

ODPOWIEDZIALNOŚĆ JAKO WSKAŹNIK POSTAWY MORALNEJ NAUCZYCIELA

1. Wprowadzenie

Dokonujące się przemiany ustrojowo-polityczne w Polsce, których jesteśmy naocznymi świadkami i uczestnikami, skłaniają do podjęcia refleksji wokół problemów edukacyjnych. Wśród nich na uwagę zasługują również te, które związane są z osobą i zawodem nauczyciela.

Na ogół nauczyciel postrzegany był w polskich badaniach teoretycznych oraz empirycznych, jako organizator i kierownik szkolnych procesów edukacyjnych. Jego głównym zadaniem było wyposażenie ucznia w wiedzę i umiejętności niezbędne w przystosowaniu się do warunków życia w państwie, które swoim obywatelom wskazywało miejsce i rolę jaką powinni odegrać w budowaniu rzeczywistości projektowanej w oparciu o założenia ideologii marksistowskiej.

Nauczyciel, jako urzędnik, czy funkcjonariusz państwowy był nadawcą informacji, wyjaśnień i instrukcji oraz nadzorcą powierzonej mu młodzieży. Stąd przywiązywano wielką wagę do rzeczowo-instrumentalnego przygotowania osób wykonujących ten zawód, do ich formalnych kwalifikacji i kompetencji w zakresie nauczonego przedmiotu. Znacznie mniej uwagi poświęcano podmiotowo-osobowościowym właściwościom i aspektom zawodu nauczycielskiego. Te ostatnie wiążą się nie tyle z dydaktyczną, co wychowawczą i socjalizacyjną funkcją edukacji szkolnej. Ich celem jest nie tylko wyposażenie ucznia w wiedzę i niezbędne umiejętności korzystania z niej, co pomaganie uczniowi w zrozumieniu otaczającego go świata, wskazywanie dróg i możliwości przekształcania zastanej rzeczywistości przez wspomaganie w dostrzeganiu i rozwiązywaniu codziennych problemów życiowych, zarówno indywidualnych, jak i społecznych.

Dokonująca się transformacja ustrojowo-polityczna uświadamia złożoność nowych problemów, do rozwiązywania których społeczeństwo funkcjonujące w

modelu scentralizowanego i zbiurokratyzowanego państwa nie było przygotowane.

Jednym z elementów tego państwa była i nadal w dużym stopniu pozostaje szkoła wraz z należącymi do niej podmiotami. Stanowi ona jakby centralne ogniwo procesu edukacyjnego, którego szczególnym zadaniem jest oddziaływanie na sferę intelektualną dorastającego człowieka.

2. Aksjologiczny wymiar pracy nauczyciela

Współczesna szkoła przestaje być podstawowym miejscem i źródłem wiedzy, w którą wyposaża się ucznia. Jako ogniwo złożonego procesu edukacyjnego szkoła staje się bardziej terenem projektowania możliwości i stwarzania okazji dla wyzwalań potencjału ludzkich możliwości przez ustawiczną konfrontację człowieka (ucznia) z różnymi zadaniami (por.: A. Tchorzewski, 1992, s. 107).

Takie widzenie szkoły, jako ogniwa procesu edukacyjnego, inaczej sytuuje nauczyciela. Nie jest to nauczyciel, który „wszystko wie”, na każde pytanie ucznia znajdzie odpowiedź, do którego można się ze „wszystkim” zwrócić. W obszarze szkoły, poza nauczycielem, pojawiają się inni specjaliści włączeni do procesu edukacyjnego, jak np.: psychologowie, lekarze, terapeuci i inni. Ci ostatni, w przeciwieństwie do nauczyciela, pracują z uczniem w ramach bardziej zindywidualizowanych kontaktów, gdy nauczyciel z reguły pracuje z mniejszymi lub z większymi zespołami uczniowskimi.

Praca nauczyciela z uczniami ma inny wymiar, aniżeli praca innych uczestników szkolnego procesu edukacyjnego. Jest ona oparta na szczególnej formie kontaktu międzypodmiotowego, w ramach którego, dzięki intencjonalnej relacji łączącej uczniów z nauczycielem, kierują się oni ku wartościom, zarówno intelektualnym, jak i moralnym, religijnym, ale także estetycznym oraz wszystkim tym, które pomagają kreować ład indywidualnego i społecznego życia każdego człowieka.

Praca nauczyciela z uczniami ma więc wymiar wybitnie aksjologiczny. Wartości bowiem stanowią źródło celów pracy pedagogicznej. Leżą one również u podstaw etyczno-deontologicznych problemów zawodu nauczycielskiego (por. T. Lewowicki, 1993, s. 31; K. Duraj-Nowakowa, 1993, s. 61). Nie chodzi tu o tzw. etykę technologiczną która często, bez pełnego ukazania istoty wartości formułuje nakazy, bądź zakazy postępowania, układane w rozmaite kodeksy zawierające zbiory zadań i obowiązków profesjonalnych. Chodzi tu raczej o ukazanie miejsca nauczyciela w szkolnym procesie edukacyjnym, gdzie wraz z uczniem występują obaj jako jego podstawowe podmioty. Uczeń wraz z nauczycielem odkrywa, pozna-

je, przyswaja i realizuje wartości. Wspólnie odczytują ich sens i znaczenie. Dla nauczyciela stają się one źródłem jego powinności. Nie wystarczy np. uświadomić uczniowi czym jest prawda, która w ogólnoludzkim, humanistycznym systemie aksjologicznym stanowi określoną wartość. Nie wystarczy wskazać uczniowi ileś sposobów dochodzenia do prawdy. Dla nauczyciela prawda jako wartość staje się źródłem jego powinności, a więc żyje nią i swym codziennym działaniem potwierdza jej znaczenie, daje świadectwo jej istnienia jako bytu obiektywnego. W ten sposób prawda, podobnie jak i inne wartości, staje się treścią przestrzeni między-
podmiotowej.

3. Odpowiedzialność, jej typy i wymiary

Etyczno-deontologiczny aspekt działalności profesjonalnej nauczyciela wiąże się ściśle z aksjologiczną kategorią odpowiedzialności. Powszechnie funkcjonuje pogląd, że „nauczyciel (...) staje się moralnie odpowiedzialny za przestrzeganie określonych zasad postępowania, jak również za wzór osobowy, jaki przedstawia sobą” (K. Duraj-Nowakowa, 1993, s. 66). Czym zatem jest odpowiedzialność, którą można traktować jako wskaźnik postawy moralnej nauczyciela? Odpowiedź na to pytanie, wbrew pozorom nie jest łatwa. Nie dysponujemy jednoznacznym określeniem tego pojęcia, jakąś uniwersalną jego definicją. Na ogół wyróżnia się przynajmniej cztery różne sytuacje wskazujące na pojawienie się odpowiedzialności. Są to sytuacje, w których:

- 1) osoba ponosi odpowiedzialność za coś, czyli jest za coś odpowiedzialna z racji roli, funkcji, zadań jej przypisanych,
- 2) osoba bierze na siebie odpowiedzialność ze względu na wewnętrzne poczucie,
- 3) osoba jest za coś pociągana do odpowiedzialności,
- 4) osoba działa odpowiedzialnie, bowiem kieruje się znanymi jej normami postępowania, które sugerują przewidywane skutki.

Wspomniane wyżej cztery sytuacje odpowiedzialności pozwalają przyjąć założenie, że każdy nauczyciel staje przed problemem odpowiedzialności, którą można określić jako odpowiedzialność wielopłaszczyznową.

Jest bowiem tak, że nauczyciel ponosi odpowiedzialność przed całym społeczeństwem, które powierzyło mu zadanie dotyczące rozwoju i wychowania dorastających. Ponoszenie odpowiedzialności jest ustawicznym stanem, który nauczyciel niejako automatycznie przyjmuje na siebie na skutek codziennych określonych działań jakie wynikają z istoty szkolnego procesu edukacyjnego. Wiążą się one z działaniami o charakterze dydaktycznym i wychowawczym. Wykonuje je odpowiedzialnie wówczas, gdy towarzyszy jemu przekonanie, iż

działa kompetentnie, w najlepszej wierze, zgodnie ze swoją wiedzą i kwalifikacjami. Podjęcie pracy pedagogicznej, a więc wejście w społeczną rolę nauczyciela, czyni go odpowiedzialnym za rozwój i wychowanie powierzonej jemu gromady uczniowskiej i każdego ucznia z osobna.

✓ Ponoszenie odpowiedzialności wiąże się bezpośrednio z braniem odpowiedzialności przez nauczyciela ze względu na wewnętrzne poczucie. Pierwszy typ odpowiedzialności ma wymiar zewnętrzny. Ponoszenie odpowiedzialności jest przypisywane nauczycielowi, jest niejako narzucane, ma charakter egzogeniczny, bowiem wywoływane jest przez czynniki zewnętrzne (rodziców, administrację szkolną, społeczność lokalną). Z kolei branie odpowiedzialności ma wymiar wewnętrzny, ma charakter endogeniczny i wiąże się z formacją osobowościową nauczyciela, z jego autentycznymi zainteresowaniami i zamiłowaniem zawodowymi. Nie bez znaczenia jest tu predyspozycja, czyli zdolność do obcowania z dorastającymi, dążność do przewodzenia w mikroprocesach społecznych, które w rzeczywistości edukacyjnej przyjmują postać procesów dydaktycznych i wychowawczo-opiekuńczych. Dojrzałość nauczyciela do brania odpowiedzialności za rozwój intelektualny i moralny ucznia wiąże się ze szczególnym upodobaniem (predylekcją) wykonywania tego zawodu, co odzwierciedla się w motywacji jego wyboru, jak i jego całościowej kontynuacji.

✓ Zarówno ponoszenie, jak i branie odpowiedzialności przez nauczyciela za jakość (poziom) działań, czynności i zachowań profesjonalnych leży u podstaw moralnej odpowiedzialności indywidualnej, czy osobistej każdego, kto wykonuje ten zawód. Dochodzimy tu do problemu etyki nauczycielskiej, której normy, a przynajmniej zasady informują, w jakich przypadkach, czy w jakich sytuacjach szczególnych nauczyciel może lub winien być pociągany do odpowiedzialności. Wyznacza się zatem pewne pola nauczycielskich obowiązków i powinności etycznych, które określają działania nauczyciela zapewniające uczniowi jego dobro i interes. W polskiej literaturze pedagogicznej (H. Muszyński, 1971; M. Kozakiewicz, 1971) wymienia się trzy ich rodzaje, a mianowicie:

- 1) obowiązki moralne nauczyciela wobec wychowanków i uczniów,
- 2) obowiązki moralne nauczyciela względem społeczeństwa,
- 3) obowiązki moralne nauczyciela względem swojej grupy zawodowej.

✓ Pociąganie nauczyciela do odpowiedzialności jest następstwem konfliktu pomiędzy jego etyczną świadomością, odnoszącą się do sfery obowiązków i powinności a oceną profesjonalnego działania, które ma zawsze znamiona wolnego wyboru (M. Zutavern, J.L. Patry, 1993; F.K. Oser, J.L. Patry, 1993). Odpowiedzialność związana jest zawsze z wyborem, nie może istnieć bez wolności wyboru.

Przyczyną pociągania nauczyciela do odpowiedzialności jest jego działanie, działanie odpowiedzialne, tzn. oparte na świadomym wyborze wartości, które są

źródłem obowiązków i i powinności moralnych. Działanie odpowiedzialne jest zatem takim rodzajem działania, kiedy nauczyciel kierując się znanymi normami postępowania świadomie aprobuje jego skutki. Skutki te nie mogą być sprzeczne z dobrem i interesem ucznia.

4. Warunki odpowiedzialnej postawy nauczyciela

Powyższe rozważania prowadzą do zasadniczego, a zarazem końcowego pytania: jak zostać odpowiedzialnym nauczycielem? O odpowiedź nie łatwo. Gdyby przyjąć założenia antropologii egzystencjalnej, jakie sformułował Kierkegaard, można by powiedzieć, że nie ma generalnej metody, której użycie, czy zastosowanie gwarantowałyby, że wszyscy nauczyciele staliby się jednakowo odpowiedzialni.

Stąd pierwszym warunkiem odpowiedzialnego postępowania każdego indywidualnego nauczyciela jest jego osobista kompetencja moralna, którą należy traktować jako właściwość osobniczą. Poziom kompetencji moralnej zależy od ustawicznej samokontroli, zdyscyplinowania i konsekwencji, których punktem odniesienia są uniwersalne normy moralne.

Drugim warunkiem odpowiedzialnej postawy nauczyciela jest jego indywidualne rozumienie troski o dziecko (ucznia, wychowanka), jako dobro samo w sobie. Wiąże się to z bezwzględną akceptacją dziecka jako OSOBY, jako autonomicznej jednostki. Troska ta dotyczy jego teraźniejszości związanej z zaspokojeniem potrzeb i dążeń, tak na poziomie biologiczno-popędowym, jak i duchowym. Pierwszy poziom odnosi się do potrzeb konserwacyjnych, ekspansywnych i identyfikacyjnych, drugi zaś do poznawczych, kontemplacyjno-estetycznych, etycznych i mistyczno-religijnych. Troska ta dotyczy również przyszłości dziecka i wiąże się z zaspokojeniem potrzeb, aspiracji, dążeń edukacyjnych. Troska o dziecko jako przejaw odpowiedzialności nauczycielskiej polega na wysiłku zmierzającym do tego, aby „być” z dzieckiem, rozumieć je i uznawać jego współuczestnictwo podmiotowe w zmieniającym się procesie edukacyjnym.

Ostatnim, trzecim warunkiem odpowiedzialnego postępowania nauczyciela, jest ustawiczne odkrywanie wraz z uczniem nieświadomionych wartości, których sens i znaczenie należy poznawać i wyjaśniać. Wynika to z założenia mówiącego, że człowiek jest istotą skierowaną ku wartościom.

Reasumując powyższe rozważania można powiedzieć, że odpowiedzialność jest nie tylko wskaźnikiem postawy moralnej nauczyciela, lecz kluczem umożliwiającym zgłębienie istoty tego zawodu, w którym niemałą rolę odgrywa jego wymiar etyczno-deontologiczny.

BIBLIOGRAFIA

- Duraj-Nowakowa K.: Dymorfizm etyczno-deontologiczny współczesnych nauczycieli. W: Problemy etyczno-deontologiczne zawodu nauczycielskiego w okresie przemian ustrojowych w Polsce, pod red. A. Tchorzewskiego, Bydgoszcz 1993
- Kozakiewicz M.: Z problemów etyki zawodowej nauczyciela. W: Etyka zawodowa, pod red. A. Sarapety, Warszawa 1971
- Lewowicki T.: Przemiany ustrojowe a etyka i powinności nauczyciela. W: Problemy etyczno-deontologiczne..., op.cit.
- Muszyński H.: U podstaw etyki zawodowej nauczyciela. W: Etyka zawodowa..., op.cit.
- Oster F.K., Patry J.L.: Odpowiedzialność nauczyciela. W: Problemy etyczno-deontologiczne..., op.cit.
- Tchorzewski A.: O niektórych zasadach życia społecznego jako wyznacznikach procesu edukacji. W: Stare i nowe dylematy teorii wychowania, pod red. J. Górniewicza, Toruń 1992
- Zutavern M., Patry J.L.: Konflikty (luki, rozbieżności) pomiędzy rozumowaniem a działaniem w profesjonalnych dylematach nauczyciela. W: Problemy etyczno-deontologiczne ..., op.cit.